

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

MÜHAZİRƏ

MÖVZU № 12 «HİPOTEZA»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ «_____» __Mart__ 2018-ci il

BAKI – 2018

MÖVZU № 12 «HİPOTEZA»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Hipotez anlayışı, onun mahiyyəti və məntiqi quruluşu
2. Hipotezin qurulması və onun inkişaf mərhələləri
3. Hipotezin növləri

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.
5. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2005.
6. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980.
7. Georq Vilhelm Fridrix Hegel. "Məntiq elmi". Bakı, 2005.
8. İvin A.İ. Loqika. Moskva, 2002.
9. Qrədovoy D.İ. Obhiy kurs formalğnoy loqiki. Moskva, 2010.
10. Zeynəddin Hacıyev. Məntiq. Bakı, 2013.

GİRİŞ

Maddi nemətlərin istehsalı prosesində və elmi-nəzəri tədqiqatın gedişində insanlar obyektiv gerçəkiyin qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir sıra qanunauyğunluqlarını və faktlarını üzə çıxarırlar. Bu faktların və hadisələrin əksəriyyəti əvvəlki elmi nəzəriyyələrin köməkliyi ilə izah olunur. Lakin, çox vaxt sosial həyatda və elmdə elə hallara rast gəlirik ki, bu və ya digər hadisəni məlum olan elmi nəzəriyyələrin, biliklərin və elmi tədqiqatların üsul və vasitələrinin köməkliyi ilə izah etmək mümkün olmur. Bu vaxt bir sıra faktların mövcudluğunun və təbiət hadisələrinin yaranmasının səbəbləri haqqında qabaqcadan elmi fərziyyə, yaxud hipoteza irəli sürülür.

Sual 1. Hipotez anlayışı, onun mahiyyəti və məntiqi quruluşu

İnsanlar maddi nemətlərin istehsalı prosesində və elmi-nəzəri tədqiqatın gedişində obyektiv gerçəkiyin qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan faktlarını, qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarırlar. Bunların əksəriyyəti əvvəlki elmi nəzəriyyələrin köməkliyi ilə izah olunur. Lakin, çox vaxt elmdə və sosial həyatda elə hallara təsadüf edirik ki, bu və ya digər hadisəni məlum olan elmi biliklərin, nəzəriyyələrin, o cümlədən elmi tədqiqatların üsul və vasitələrinin köməkliyi ilə izah etmək mümkün olmur. Bu vaxt bir sıra faktların mövcudluğunun və təbiət hadisələrinin yaranmasının səbəbləri haqqında əvvəlcədən müxtəlif fərziyyələr, yaxud hipotezlər irəli sürülür.

İnsan təcrübədə müəyyən etmişdir ki, Yer in tərkinə endikdə istiliyin dərəcəsi artır. Vulkan püskürməsində yer in dərinliklərindən çıxan isti sulara, geyzerlərə və b. kimi hadisələrə isnad edərək, belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, Yer in dərinliklərində istilik daha yüksək dərəcəyə çatır. Bu da məlumdur ki, elmi biliklərin və texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsində Yer in dərin qatlarındakı istilik haqqında irəli sürülən fərziyyəni müşahidə yolu ilə sübut etmək mümkün deyildir. Lakin buna baxmayaraq, bu fərziyyənin böyük idraki-elmi əhəmiyyəti ondadır ki, bir sıra təbii hadisələrin (şaxtaların dərinliyi artdıqca, Yer in istiliyinin artması, vulkan püskürdükcə lavanın hərarətinin yüksəlməsi) öyrənilməsində və dərkində insana yaxından kömək edir. Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında irəli sürülən bu cür fərziyyələr hipoteza adlanır. Hipoteza (yun. *hypóthesis* – əsas, fərziyyə deməkdir) fərziyyə vasitəsilə yeni biliyə keçiddir.

Formal məntiq ancaq mücərrəd tərəkürün formalarını deyil, elmi biliyin inkişafını da öyrənir. Elmi biliyin bu cür formaları həyatı faktların izahı tələblərindən irəli gələn elmi faktlardır, elmi problemlərdir, problemlərin özünün hipotez formasında ilkin həllidir, onun sübutun gedişində təsdiqi, yaxud təkzibidir, bununla belə, elmi nəzəriyyələrdir, formula olunmuş qanunlardır. Göstərilən bu

formalar arasında dərin daxili əlaqə vardır. Ardıcıl gələn bu formaların hər biri əvvəlcə gələn fikirlərin mühüm nəticələrini özündə birləşdirir.

İdrak prosesinin nəzəri mərhələsi hipotezlərdən başlayır, bununla da onun nəzəri idrakda yeri, rolu müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan elmi idrakın inkişaf forması kimi hipotezin məntiqi xarakteristikasını verməyə ciddi ehtiyac vardır.

«Hipoteza» termini adi danışmada bir neçə mənada işlədilir:

1. hər hansı fakt, hadisə haqqında hər cür güman;

2. fərz etmək, əsassız ehtimal;

3. ümumiyyətlə, fərziyyə elmi tədqiqatda tətbiq olunan fərziyyənin xüsusi növüdür. Lakin hər cür fərziyyəyə, əsassız ehtimali biliyə hipoteza kimi yanaşmaq olmaz.

Elmi ədəbiyyatların əksəriyyətində hipotezə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin müəyyən sahəsini, tərəfini izah edən fərziyyə kimi tərif verirlər. Hadisəni izah etmək isə onun yaranması səbəblərini aşkara çıxarmaq, onun digər hadisə və proseslərlə qarşılıqlı əlaqə və təsirini öyrənmək deməkdir.

Gerçəkliyin hər cür hadisəsinin dərkisi, ona aid olan ayrı-ayrı faktların toplanması və onların təhlilindən başlayır. İdrakın başlanğıcında toplanmış faktlar yarımçıq olur, hadisəni dərhal və tamamilə izah etmir, ona görə də həmin hadisənin meydana gəlməsi səbəbləri və inkişaf qanunları haqqında həqiqi nəticə çıxartmaq olmur. İdrakın məqsədi isə gerçəkliyin dərkisi, onu praktiki şəkildə dəyişməklə obyektiv həqiqətə nail olmaqdır. Lakin həqiqət həmişə hazır və tamamlanmış formada birdən-birə yaranmır. Predmet və hadisələrin hərtərəfli dərkisi hissi idrakın verdiyi saysız-hesabsız faktiki materialın məntiqi idrakda düzgün təhlilini tələb edir. Buna görə də xarici aləmin predmet və hadisələrinin dərkisi tez-tez hipotezlərdən istifadə olunmaqla meydana çıxır, əvvəlcədən onların izahı haqqında fərziyələr yürüdülmür, sonra isə bunlar inkişaf edir və sübut olunur.

Gerçəkliyin dərkində hadisələrin izahı ilk vaxtlar problematik, fərziyyə xarakteri daşıyırdı, sonrakı tədqiqat prosesində hadisələrin izahında yeni düzəlişlər, dəyişikliklər edilir, bəşər praktikasında çoxlu yanlışlıqlar və ziddiyyətlər aradan qaldırılır, həqiqi nəticələrə nail olunur. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin

öyrənilməsində, yeni biliklərin yaranması prosesində hipotezanın rolunu heç cürə inkar etmək olmaz.

Hipotez təfəkkürün formaları kimi obyektiv aləmin şüurumuzda inikasıdır. Bununla da hipotez bu formalara oxşardır. Lakin onlardan fərqlənir. Hipotezin spesifikliyi ondadır ki, o, gerçəkliyi qəti, həqiqi formada deyil, fərziyyəvi, ehtimali şəkildə əks etdirir. Buna görə də təsadüfi deyil ki, «hipotez» termini yunanca «fərziyyəni» bildirir. Bəzi məntiq kitablarında hipoteza dedikdə, sadəcə olaraq hər hansı bir hadisəni izah edən, lakin həqiqiliyi praktikada əsaslandırılmayan fərziyyə nəzərdə tutulur. Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında irəli sürülmüş hər cür fərziyyəni hipotez adlandırmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, Ayın mənşəcə Yerə yaxın olması bir çox alimləri çoxdan maraqlandırmışdır. Bu barədə aşağı fərziyyələrin adını çəkmək olar:

1. bir çox alimlərin zənnincə, Ay Yerdən ayrılmışdır;
2. belə bir mülahizə də vardır ki, Ay və Yer eyni vaxtda qaz və tozcuqlardan yaranmışdır;
3. bir qrup alimlərə görə isə, əvvəllər sərbəst cisim olan Ay, Yerə yaxın olduğundan, Yer tərəfindən cəzb olunmuşdur.

Hələlik bu fərziyyələrin heç biri praktikada sübut olunmamışdır və ehtimali fikir olaraq qalır. Buna görə də hər cür fərziyyəni hipotez hesab etmək olmaz. Hipotezin fərziyyədən fərqli olaraq bir sıra mühüm əlamətlərini göstərmək olar.

1. hipotez elmi biliklərin və elmi-məntiqi təfəkkürün inkişafının xüsusi formasıdır. Hipotezin qurulması ayrı-ayrı elmi faktlardan hadisəyə, onların ümumiləşdirilməsinə və bu hadisələrin inkişaf qanunlarının dərk olunmasına keçiddir. Hipotez elmin verdiyi məlumatlarla, düzgün elmi dünyagörüşü və həqiqi elmi biliklərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir;

2. Hipotezin qurulması həmişə tədqiq olunan hadisənin nəzəri cəhətdən izahı ilə bağlı olan fərziyyənin irəli sürülməsi ilə müşahidə olunur, başqa sözlə desək, fərziyyənin köməkliyi ilə irəli sürülmüş faktların izahı üçün əlimizdə kifayət qədər əsas olmalıdır. Bu vaxt fərziyyə fərdi faktların, yaxud hadisələrin qanunauyğun əlaqələri haqqında ayrıca hökm, yaxud qarşılıqlı əlaqədə olan hökmlər sistemi

formasında çıxış edir və bu cür hökmlər həmişə problematik səciyyə daşıyır və onlarda ehtimali nəzəri bilik ifadə olunur.

3. Hipotez konkret faktlara isnad edən, əsaslandırılmış fərziyyədir, başqa sözlə desək, elə fərziyələri hipotez adlandırmaq olar ki, elmi əsası olsun, hadisə və faktları hərtərəfli izah etsin. Buna görə də hipotezlərin yaranması insanı obyektiv gerçəklik haqqında yeni biliklərin alınmasına gətirib çıxaran, öz-özünə əmələ gələn yox, qanunauyğun və məntiqi cəhətdən mükəmməl (düzgün) idrak prosesidir.

Göstərilən bu mühüm əlamətlər hipotezi fərziyyənin digər növlərindən fərqləndirməyə və mahiyyətini müəyyən etməyə əsas verir. Aydın olur ki, fantastik, əsassız, uydurma, süni fərziyələrin heç birini hipotez adlandırmaq olmaz.

Elm hər bir dövrdə qarşımıza həll edilməli məsələlər və problemlər qoyur. Bu cəhətdən hipotez vaxtı çatmış və işlənilməsi zəruri olan nəzəri biliklər sahəsi sisteminə daxildir. Burada əsas məsələ odur ki, hipotez izahı tələb olunan faktların və hadisələrin müəyyən hissəsini deyil, bunların bütün məcmusunu izah etməlidir. Praktikada bu tələbi həyata keçirmək çətin olsa da, onların tam və hərtərəfli təhlili vacibdir.

Beləliklə, hipotez həqiqiliyi istehsalın və elmlərin indiki şəraitində yoxlanıla və sübut oluna bilməyən hər hansı bir hadisənin səbəbi haqqında ehtimali fərziyyədir, lakin bunsuz hadisəni, idraki fəaliyyətin üsullarını izah etmək olmaz. Bəzən hipotezə tədqiq olunan obyekt və hadisələrin xassə və səbəblərini izah edən əsaslandırılmış fərziyyədən ibarət olan insan biliklərinin inkişaf forması kimi də baxırlar. Hipotezə obyektiv aləmin məlum qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla, faktiki məlumatların təhlili vasitəsilə ehtimalı əsaslandırılan və yeni biliyi ifadə edən fərziyyə kimi də yanaşmaq olar. Sözün məhdud mənasında hipotezə tədqiq olunan hadisəni izah edən fərziyyənin özü kimi də baxmaq olar. Sözün geniş mənasında hipotez irəli sürülmüş fərziyələri, onun inkişafı və sübutunu özündə birləşdirən bütöv təfəkkür üsuludur.

Hipotez gerçəklikdəki hadisələrin, onların əlaqə və münasibətlərinin, mahiyyətinin, xassələrinin, kəmiyyət-keyfiyyət müəyyənliyinin və digər qanunauyğunluqlarının aşkar olunmasına xidmət edir. Hipotez səhih biliklərdən öz predmetinə görə yox, onda ehtiva olunan biliklərin əsaslandırılması səviyyəsinə görə fərqlənir. Bəzən elmi hipotezlər geniş işlənmiş biliklər sistemini ifadə edir ki, burada əsaslandırılmış fərziyyə fikir prosesində əsas yer tutur. Alimlərdən O.Şmidtin Günəş sistemi planetlərinin yaranması, V.Fesenkovun ulduzların qaz-toz hissəciklərindən yaranması, A.Oparinin Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi, İ.Kantın səma cisimlərinin fırlanan duman hissəciklərindən əmələ gəlməsi haqqındakı hipotezaları buna nümunə gətirmək olar.

Hipoteza təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında biliklər sistemi olmaqla, elmi nəzəriyyə və müddəaların yaranmasında mühüm rol oynayır, bunsuz təbiət və cəmiyyət hadisələrinin anlaşılması çətindir. F.Engels bütün fəlsəfi fikrin tarixi təcrübəsini nəzərdə tutaraq, belə nəticə çıxarırdı ki, «təbiətşünaslıq düşündüyünə görə onun inkişaf forması hipotezadır».

F.Engelsin bu fikrində iki moment ehtiva olunur:

1. hipotez fikirləşən təbiətşünaslığın zəruri elementidir;
2. hipoteza biliyin inkişaf formasıdır.

Aşkar olunur ki, hipotezalar elmdə ayrı-ayrı faktlardan qanunun dərkinə, bir çox predmet və hadisələrin hərəkət və inkişaf qanunauyğunluğunu dəqiq və dərinədən əks etdirən bir qrup nəzəri müddəalardan digərlərinə keçiddir. Elmdə hipotezlərdən müəyyən hadisələrin səbəbini öyrənmək mümkün olmadıqda istifadə olunur (məsələn, səma cisimlərinin təşəkkülü, həyatın əmələ gəlməsi, neftin mənşəyi və s.). Yeni-yeni qanunların kəşfində və həqiqi elmi nəzəriyyələrin yaranmasında hipotezaların rolu böyükdür və bu cür məsələlərin həllində açardır. F.Engels bu mənada yazırdı: «Müşahidə yeni bir faktı aşkara çıxarır ki, bu da eyni yeni qrupa aid olan faktları izah etməyin əvvəlki üsulunu qeyri-mümkün edir. Bu andan etibarən əvvəlcə yalnız məhdud miqdarda fakt və müşahidələrə isnad edən yeni izahat üsullarına tələbat yaranır. Sonrakı təcrübi material, həmin hipotezaların tənzimlənməsinə gətirib çıxarır, onlardan bəzilərini inkar edir, bəzilərini düzəldir

və nəhayət, xalis şəkildə qanun müəyyən edilir. Əgər biz qanun üçün materialın xalis şəkildə hazır olmasını gözləmək istəsəydik, onda bu o demək olardı ki, düşünən tədqiqat o vaxta qədər dayandırılсын, elə təkcə bu səbəbdən də biz heç vaxt qanun əldə etməzdik».

Bu fikirdən məlum olur ki, bütün elmlərdə hipoteza təfəkkürdə hərəkət prosesini ifadə edir. Bu baxımdan yanaşdıqda, bütün idrak sahəsini üç böyük qrupa bölmək olar:

a) cansız təbiət haqqındakı elmlər (riyaziyyat, fizika, kimya, astronomiya, mexanika və s.)

b) canlı təbiətdən bəhs edən elmlər (bioloji və tibbi elmlər);

c) insanların həyat şəraitini, ictimai münasibətlərini, hüquqi və dövlət formalarını tədqiq edən ictimai həyat şəraitindən bəhs edən elmlər (tarix, siyasi iqtisad, fəlsəfə, dilçilik və s.).

Elmlərin müasir inkişaf mərhələsində bu cür bölgü şərti xarakter daşıyır, bunu dəqiq təsnifat adlandırmaq olmasa da, müəyyən ardıcılıq məqsədilə göstərmək olar ki, biliyin inkişafı hipoteza vasitəsilə ən ümumi xarakter daşıyır və bunu məqbul hesab etmək olar. İnsan həmişə müşahidə edir ki, bütün elmlərdə biliyin inkişafı hipotezlərin qurulması və əsaslandırılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Hipoteza əsaslandırılmış və ya biliklərin geniş hazırlanmış hipotik sistemi kimi meydana gəlmiş, onun yaranması fərziyyə və ehtimali fikirlərin uzun dövrdə əsaslandırılması və dərinlən öyrənilməsindən sonra baş verir. Buna görə də hipotezləri dəqiq nəzəriyyələrdən və əsaslandırılması tələb olunan ilkin fərziyyələrdən fərqləndirmək lazımdır. Əgər biliyin bu formalarını onların əsaslandırılmasının inkişaf səviyyəsinə görə yerbəyer etsək, onda bu və ya digər elmi problemin formalaşması mərhələlərini ifadə edən müəyyən zəncir alınır: ilkin fərziyyə (zənn, güman) – hipoteza – səhih bilik (nəzəriyyə, qanun, elmlərin digər müddəaları, elmi fakt).

Hipotez fərziyyənin yüksək inkişaf formasıdır, dəqiqliyinə və əsaslığına görə ondan fərqlənir, spesifik xüsusiyyəti biliyin inkişaf formasını əks etdirməsindədir. Təfəkkürün əsas xüsusiyyətlərindən biri olan hipotezanın gerçəklikdəki

qanunauyğunluqların və səbəbiyyət əlaqələrinin aşkar olunmasında mühüm idraki əhəmiyyəti vardır. İnsanın praktiki həyat tələbatına cavab verən hipotezlər daim hərəkət və inkişafda götürülməlidir. Hipotez fikrin elə məntiqi formasıdır ki, burada elmin və insanın pratiki fəaliyyətinin bütün sahələrində səthi, natamam, yarımçıq biliklərdən dəqiq, məzmunca zəngin biliklərə keçilir. Bu baxımdan bir çox alimlər hipotezanı elmi nəzəriyyənin xüsusi bir növü adlandırırlar. Gerçəklikdəki hadisələrin dərkində insan həmişə fərdi predmetlərin və təbiət hadisələrinin sadə qanunauyğunluqlarının öyrənilməsindən çıxış edir, alınacaq yeni bilik isə həmişə hipotez formasında yaranır ki, bu proses hipotezin ən ümumi xarakter kəsb etdiyini göstərir. Hipotez elmi təfəkkürdə ancaq predmet və hadisələr arasındakı əlaqələrin izah olunması funksiyasını yerinə yetirməklə kifayətlənmir. Məntiq elmi hipotezlərin təsvirini verməklə, nəzəri mühakimələrin quruluşunun məntiqi xarakteristikasını da izah edir.

Məntiqi təbiətinə görə hipoteza natamam əqli nəticədir, burada deduksiya, induksiya və analogiyadan geniş istifadə olunur. Çox vaxt hipotezalarda induktiv və deduktiv momentlər çulğalaşır. Hipoteza daha geniş problemlər dairəsini əhatə edir, mürəkkəb əqli nəticələr sistemi olmaqla, məqsədəuyğun mürəkkəb fikri prosesdir.

Hüquqi nəzəriyyələrdə və praktik işlərdə də hipotezlərdən geniş istifadə olunur. Burada bəzi momentləri qeyd etmək olar:

1. əgər məlum faktlar hüquqi hadisənin səbəbiyyət asılılığının izahında kifayət etmirsə, onda hipotezlərdən istifadə etməyə ehtiyac yaranır.

2. hüquqi proseslərin təhlilində faktlar anlaşılmaz və mürəkkəb olduqda, onların izahında və biliklərin ümumiləşdirilməsində ilkin addım kimi hipotezlərdən istifadə olunur.

3. hadisələr dairəsinin öyrənilməsi haqqında müəyyən biliklər əsasında irəli sürülmüş hipotezlərin başlıca prinsip olduğunu və bunun gələcək müşahidə və eksperimentlərin düzgün istiqamətə yönəldilməsindəki rolunu heç cürə inkar etmək olmaz.

Məlumdur ki, məntiqi cəhətdən sübut olunmayan və təcrübənin təsdiq etmədiyi ehtimalı biliyi nə həqiqi, nə də yalan hipotez kimi qəbul etmək olmaz. Bu cür bilik haqqında belə demək olar ki, bunlar qeyri-müəyyəndir, başqa sözlə desək, həqiqət və yalan arasında duran biliklərdir.

Hipotezdən iki halda istifadə olunmur. Birincisi, hipotez təsdiq olunduqda, başqa sözlə desək, həqiqi biliklərə çevrildikdə, yaxud nəzəriyyənin hissəsinə çevrildikdə. İkincisi, hipotez təkzib olunub və yalan biliyə çevrildikdə.

Hər bir hipotez özündə anlayışların, hökmlərin və əqli nəticələrin sistemini ifadə edir. Lakin, bu formalardan fərqli olaraq hipotez mürəkkəb, sintetik xarakterinə görə fərqlənir. Ayrılıqda götürülmüş bu formalardan heç biri hipotezi təşkil etmir, olsa-olsa onların müəyyən hissəsini bildirir. Müxtəlif hipotezlərin təhlili onların məntiqi strukturunda, quruluşunda aşağıdakı elementləri seçməyə imkan verir:

1. hipotezlərin əsasını fərziyyələrdə quraşdırılan faktların, yaxud əsaslandırılmış müddələrin məcmusu təşkil edir;

2. hipotezlərin forması dedikdə, onların əsasında fərziyyələrin əsasına doğru gedən əqli nəticələrin məcmusu nəzərdə tutulur;

3. fərziyyə (yaxud, sözün məhdud mənasında hipotez) onların məzmununu ifadə edən faktlardan və müddələrdən alınan yekun biliyidir. Bu yekun biliyi məntiqi strukturuna görə əqli nəticələrlə eyni olsa da, lakin hipotezlər öz məzmununa və yerinə yetirdiyi funksiyalara görə onlardan fərqlənir.

Sual 2. Hipotezin qurulması və onun inkişaf mərhələləri

Hipotez fikirlərin inkişaf formasıdır. Həyatın bütün halları üçün hipotezlərin qurulmasının nümunəsini vermək mümkün olmur. Bu, hər şeydən əvvəl, hipotezlərin hazırlanması şəraitinin insanların praktiki fəaliyyətinin müxtəlifliyindən, həmçinin nəzərdən keçirilən problemin spesifikliyindən asılıdır. Müəyyən istiqamətə yönəldilmiş hər cür tədqiqatın çıxış nöqtəsi problemdir. Elmdə hər hansı problemin həlli yollarının axtarışı tədqiqatçıyı bu və ya digər ideyanın əvvəlcə fərziyyə kimi irəli sürülməsinə gətirib çıxarır. İlk fərziyyənin yaranması məqamından da hipotezanın formalaşması prosesi başlayır. İlk fərziyyələrin özü çox vaxt intuitiv (sezmə, irəyə danma) formada güman kimi yaranır. Bu baxımdan problemin yaranması ehtimalı haqqındakı ideyanın axtarışı dərin yaradıcı və mürəkkəb prosesdir, burada təkcə bir üsuldən istifadə etmək çətinidir. Buna baxmayaraq, hipotezdə fikir prosesinin gediş mərhələlərinin ümumi sərhədlərini müəyyən etmək olar. Burada konkret olaraq aşağıdakı əsas mərhələləri göstərmək olar:

1. hipotezin irəli sürülməsi;
2. hipotezin inkişafı;
3. hipotezin yoxlanılması.

Biz, yuxarıda göstərilən bölgünün reallığını inkar etmək fikrində deyilik, hər bir mərhələnin məzmun və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik. Bununla belə, iqrar etmək yerinə düşər ki, ilkin hipotezlər heç də boş yerdə yaranmır, cəmiyyət tərəfindən əvvəllər işlənmiş və toplanmış biliklər əsasında yeni faktiki məlumatların tədqiqi ilə şərtlənir. Hipotezlərin qurulmasının ilkin mərhələsi toplanmış ayrı-ayrı faktların və onların arasındakı əlaqənin təhlilidir. İkincisi, faktların sintezi və ümumiləşdirilməsidir ki, bunun əsasında da ilkin fərziyyələr yaranır. Bəzən də hipotezlərin elmlərdəki rolunu öyrənmək məqsədilə onun formalaşmasının üç yox, aşağıda qeyd edəcəyimiz beş mərhələsini qeyd edirlər:

1. hər hansı bir hadisənin yaranma səbəbini elmi tədqiqatın müasir üsul və vasitələrinin köməkliyi ilə izah olunması mümkün olmadıqda, o, prosesin aşkara çıxarılması məqsədilə hadisənin baş verdiyi şəraitin öyrənilməsi;

2. səbəbi tapılacaq hadisələrin sadəcə müşahidəsinin hərtərəfli tədqiqi. Bu prosesdə hadisənin tədqiqi ilə bağlı olan bütün əlaqələrin araşdırılması;

3. hipotezanın formalaşması, başqa sözlə desək, həmin hadisəni, yaxud həmcins predmetlər qrupunun meydana gəlməsini şərtləndirən səbəbin mümkünlüyü haqqında elmi fərziyyələrin qurulmasıdır;

4. fərz olunan səbəblərdən məntiqi yolla çıxarılan nəticələrin müəyyən olunmasıdır;

5. hipotezanın iqrar, yaxud inkar olunmasıdır.

Hipotezin irəli sürülməsi üçün müşahidə olunan hadisəyə aid olan müəyyən fərziyyənin ehtimallığını əsaslandırın və məlum olmayanı izah edən faktların bəzi məcmusunu yerbəyer etmək vacibdir. Buna görə də hipotezin qurulması birinci növbədə həmin hadisəyə xas olan faktların toplanması ilə bağlıdır ki, bununla da onu izah etmək mümkün olur. Bununla da, toplanmış faktların əsasında tədqiq olunan hadisəni özündə ifadə edən fərziyyələr yürüdülmür, sözün məhdud mənasında hipotez formalaşır. Toplanmış faktların məntiqi cəhətdən yenidən

işlənməsi nəticəsində fərziyyələr yürüdü. Bu faktlar əsasında irəli sürülən hipotez deduksiya, induksiya, yaxud analogiya formasında anlaşıla bilər. Deməli, fərziyyələrin irəli sürülməsi hipotezlərin əsas məzmununu təşkil edir. Hipotezin irəli sürülməsində faktiki materialın alınması vasitəsi kimi idrakın ümumelmi metodları olan müşahidə və eksperimentdən də geniş istifadə olunur. Lakin bu metodlar hər bir elm sahəsində öz formasını dəyişir. Burada materialın öyrənilməsi məqsədilə yalnız analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə və b. kimi məntiqi üsullardan istifadə olunur. Tədqiq olunan hadisələr haqqında ilkin fərziyyələrin yaranmasında ehtimali fikir obyektiv gerçəkliyin özündən alınan informasiyanın hazırlanmasında mürəkkəb, dialektik ziddiyyətli prosesdir. Bu informasiyaların təhlilində əqli nəticənin müxtəlif formalarından istifadə olunsada da, bu üsullar tədqiqatçı tərəfindən tezliklə dərk olunmur, hipotezə yeni ideyanın yaranmasında induksiya və deduksiya birləşir. Burada «yeni yaranmış» ideyanın dəlillərlə möhkəmləndirilməsi əsaslandırılmış fərziyyələrin (yaxud hipotezin) yaranmasına gətirib çıxarır. Bunun məntiqi əsasını isə həqiqətəbənzər əqli nəticə təşkil edir.

Elmi biliklərin inkişafı ilə hipotezlər də dəyişir, zənginləşir və gerçəkliyi hərtərəfli əks etdirməklə, biliklərimizin də dəqiqləşməsinə səbəb olur. İ.Kantın 1755-ci ildə «ümumi təbiət tarixi və səma nəzəriyyəsi» əsəri meydana gəlir. F.Engelsin təbirincə, İ.Kant bu əsərlə aləmin durğunluğu haqqında metafizik dünyagörüşünə «birinci zərbə» endirdi və Günəş sisteminin seyrək dumanlıqlardan əmələ gəlməsi hipotezini irəli sürdü, «bununla da ilk təkan məsələ aradan qaldırıldı». İ.Kantın bu nəzəriyyəsi klassik mexanikanın qanunlarını və Nyutonun ümumdünya cazibə qanununu əsaslanırdı. Dəniz qabarmalarının və çəkilmələrinin Yerə öz oxu ətrafında fırlanması sürətinə təsiri və onu ləngitməsi hipotezi də onun adı ilə bağlıdır. Bu hipotezlərin hər ikisinin elmdə böyük idrakı əhəmiyyəti vardır. Bu dahi hipotezlər haqqında F.Engels belə yazırdı: «İndi nəzəri təbiətşünaslığın istifadə etmədən bir addım da ata bilmədiyi iki dahiyənə hipotezi (Günəş sisteminin yaranması və qabarmalar nəticəsində Yerə fırlanmasının yavaşması nəzəriyyəsi) kəşf edilən zamandan bəri təbiətşünaslar yenə də İ.Kanta lazımcıca hörmət bəsləyirlər».

Biz tədqiq olunan fakt və hadisələri hipotezlərin vasitəsilə dərindən dərk edirik, tədqiqatçı öz məqsədinə nail olur, bununla da təbiət və cəmiyyət qanunları kəşf olunur. Elmdə hipoteza o vaxt tutarlı və həqiqi hesab olunur ki, bir sıra məntiqi-metodoloji tələblərə cavab versin.

1. hipotezə məntiqi ziddiyyətlərə yol verilməməlidir, o, empirik faktlara uyğun gəlməlidir;

2. hipotez prinsipcə yoxlanılan olmalıdır, belə olmasa o, problematik xarakter daşıyacaq, gerçək biliklərə çevrilməyəcəkdir;

3. hipoteza empirik və nəzəri cəhətdən sübut olunarsa, onda həqiqi və mötəbər olacaqdır;

4. hipotezə informativlik xassəsi olmalıdır, bu isə onun evristik funksiyasını ifadə edir. Bunun özü isə baş verəcək hadisələrin səbəbini qabaqcadan görmək bacarığına və izahedicilik gücünə malik olmasındadır;

5. hipotez hadisənin izahında əvvəlcədən müəyyən olunmuş faktlarla da ziddiyyət təşkil etməməlidir. Əgər hipotezin formalaşmasında faktlar fərziyyələrlə ziddiyyət təşkil edərsə, onda başqa bir xülasə edilmiş fikrə keçmək lazımdır;

6. fərziyyə mümkün qədər daha geniş hadisələr dairəsini əhatə etməlidir. Bu tələb eyni hadisələr dairəsini izah edən iki və daha çox hipotezlərin olmasına imkan verir ki, bunlardan da daha optimalını (əlverişlisini) seçmək lazımdır. Hipoteza naməlum faktları axtarıb tapmaq və onların məntiqli izahatını vermək qabiliyyəti ilə üzvi vəhdət təşkil edir, bu vəhdət isə predmet və hadisələrin daxili mahiyyətindən irəli gəlir.

Hipotezi yoxlamağın da iki yolu vardır:

1. praktik;

2. prinsiplial.

Praktik yoxlanış o deməkdir ki, hipotez artıq həmin vaxt əməli işdə sınaqdan keçirilmişdir.

Prinsiplial yoxlanış odur ki, hipotez yaxın vaxtlarda olmasa da, nə vaxtsa yoxlanıla bilər. Məsələn, həbs düşərgəsində olan ayrı-ayrı şəxslərin əmək qabiliyyətinin olması haqqındakı fərziyyəni nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki,

onların azadlıqdan məhrum olunduqları yerdə cəzalarını çəkib qurtarmalarının yoxlanışını aparmaq mümkündür. Bu işi əmək normalarının yerinə yetirilməsi, işdəki təşəbbüskarlıqları, onların konkret ixtisaslarının artırılması, cəzanı çəkdikdən sonra orada qalıb işləmək arzuları ilə yoxlamaq olar.

Fərziyyələr əsasında formalaşan hipotezalar analogiya, natamam induksiya və ehtimali əqli nəticənin müxtəlif variantları formasında qurula bilər. Burada da gerçək nəticə almaq məqsədilə qəti sillogizmin qaydalarının pozulmasına yol verilməməlidir, gətirilən hökmlər doğru olmalıdır.

Hipotezlərin inkişafı ondan çıxarılan məntiqi nəticələrlə bağlıdır. İrəli sürülən fərziyyələr həqiqi olarsa, ondan deduktiv yolla bir sıra nəticələr çıxarmaq olar, bir şərtlə ki, burada müəyyən səbəblər olsun. Lakin hipotezlərdən çıxarılan məntiqi nəticələri hadisələrin səbəb-nəticə zəncirinin həlqələrinin nəticələri ilə eyniləşdirmək olmaz.

«Məntiqi nəticə» anlayışı altında ancaq öyrənilən hadisəni doğuran şərait deyil, zamanca ondan əvvəl gələn, sonrakı ilə həmahənglik təşkil edən, digər səbəblərdən irəli gələn, lakin tədqiq olunan hadisələrlə hər hansı bir əlaqədə olan fikirlər də başa düşülür.

Beləliklə, fərziyyələrdən çıxarılan nəticələrin gerçəkiyin müəyyən olunmuş faktları ilə tutuşdurulması hipotezanın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını təsdiq etməyə imkan verir, yəni hipotez ya təsdiq olunur, ya da inkar olunur. Hipotezlərin yoxlanışı isə praktika vasitəsilə həyata keçirilir. Hipotezin özü də pratikanın tələbatlarından yaranır və onların həqiqiliyini, yaxud yalanlığını da praktika həll edir. Səma cisimləri haqqında müxtəlif dövrlərdə yaranmış hipotezlər N.Kopernikə qədər hipotez olaraq qalırdı, lakin onun dəqiq dəlillərlə sübutundan sonra bunun artıq elmi nəzəriyyəyə çevrilməsi bəşər praktikasında sübut olundu. Hipotezlərin yoxlanışında məntiqi vasitələrdən də istifadə olunur. Onların yoxlanışı və həqiqi biliklərə çevrilməsi mürəkkəb və uzun dövr tələb edən bir prosesdir. Buna görə də onu hər hansı bir məntiqi fəaliyyətə müncər etmək olmaz. Hipotezlərin yoxlanılmasında, onların təsdiq və təkzib olunmasında müxtəlif forma və üsullardan istifadə olunur ki, bunu konkret aşağıdakı qaydada göstərmək olar.

Hipotezin yoxlanılması üsullarına onun birbaşa və məntiqi yolla təsdiqi, yaxud təkzibi daxildir. Birbaşa təsdiq, yaxud təkzib dedikdə, ehtimal edilən obyektin, hadisənin, yaxud xassənin aşkara çıxarılması, yaxud çıxarılmamasıdır. Onun məntiqi üsulla təsdiqinə isə birbaşa, yaxud dolayı təsdiqi, yaxud təkzibi daxildir.

Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında formalaşmış və əsaslandırılması tələb olunan hər bir hipoteza uzun inkişaf mərhələsindən keçərək, elmi informasiyalarla, eksperimentlərlə yoxlanılır, bununla da bütöv hipotik biliklər sistemi yaradılır. Elmi müşahidələrə uyğun gələn, həqiqiliyi əsaslandırılan hipotezlərdən həqiqi biliklərə keçilir. Hipotezlərin yoxlanışında deduktiv üsuldən və onun nəticələrinin faktlarla tutuşdurulmasından da geniş istifadə olunur.

Hipotezlərin bilavasitə təsdiqinin (təkzibinin) mahiyyəti ondadır ki, ehtimal olunan ayrıca faktlar, yaxud hadisələr idrak prosesinin gedişində hüquqi hadisələrin müşahidəsi ilə praktikada təsdiq (yaxud, təkzib) edilir.

Hipotezlərin məntiqi yolla təsdiqi (təkzibi) bilavasitə baş verir, belə ki, keçmişdə və yaxud hazırki dövrdə mövcud olan və bilavasitə hissi qavrayışlarla nail ola bilmədiyimiz hadisələr dərk olunur. Hipotezləri yoxlamağın bu üsulunun əsas yolları yuxarıda dediyimiz kimi, əqli nəticələrdə gətirilən dəlillərdir, burada müxtəlif faktlardan, qanunlardan, sübut olunmuş müddəalardan istifadə olunur. Hipotezlərin gələcəyi görmək, evristik funksiyasını da inkar etmək olmaz, onun köməyi ilə geniş hadisələr dairəsini düzgün izah etmək və qabaqcadan görmək olur.

Hipotezlərin məntiqi yolla sübutu (təkzibi) əsaslandırma üsulundan asılı olaraq, birbaşa, yaxud dolayı sübut (təkzib) formasında həyata keçirilə bilər. Hipotezlərin bilavasitə təsdiqi (təkzibi) çıxarılan məntiqi nəticələrin yenidən aşkara çıxarılmış faktlarla təsdiqi, yaxud təkzibi yolu ilə aparılır, üzə çıxır. Nəticənin irəli sürülmüş fərziyyələrdən çıxarılması və hipotezlərin həqiqilik, yaxud yalanlığının məntiqi prosesi çox vaxt şərti-qəti əqli nəticə formasında həyata keçirilir. Məsələn, fərz edilən M səbəblər çoxluğu Q nəticəsindən çıxarılır. Onda bu hökm məntiqi cəhətdən belə ifadə olunur: əgər M-R-sə, onda o Q-dir. Sonra Q – nəticəsinin həqiqətən praktikada olması yoxlanılır. Əgər Q nəticəsi gerçəklikdə yoxdur və ola

bilməzsə, onda şərti-qəti sillogizmin nəticənin iqrarından getmək qaydasına əsaslanaraq, yekun biliyi alınır ki, ehtimal olunan M səbəbi də yoxdur. Beləliklə də, irəli sürülmüş hipotezin yalanlılığı haqqında həqiqi nəticə alırıq.

Hipotezlərin məntiqi yolla sübutunun digər bir növü də onların dolayı təsdiqidir (təkzibidir). Bundan eyni hadisəni izah edən bir neçə hipotez olduqda istifadə olunur. Dolayı sübut o vaxt baş verir ki, yerdə qalan vahid fərziyyənin doğruluğu əsasında digər fərziyyələrin yalanlılığı təkzib olunur. Bu zaman nəticə təqsimi sillogizmi inkar edərək, iqrar edən modusu formasını alır. Məsələn, əgər R-rl-dirsə, onda o M1, M2...Mn nəticələrindən irəli gəlmişdir.

M1 və M2-yə zidd olan Q və Q1 faktları aşkar olunmuşdur. Onda nəticə çıxarılır ki, rl-yalandır, başqa sözlə desək, rl təkzib olunur. Çıxarılan nəticələr faktlara uyğun gəlmirsə, hipoteza inkar olunur. Burada hipotezanın təsdiqində onun özündən çıxarılan nəticələrin yenidən tapılmış faktlara uyğunluğu prinsipindən istifadə olunur. Faktlar nəticəni hərtərəfli əks etdirirsə, onda hipoteza təsdiq olunur. Hipotezaların təsdiqinin geniş yayılmış üsullarından biri hipotezanın özündən zəruri olaraq irəli gələn nəticələrin izah olunması və onların verifikasiyasıdır. Belə halda mühakimə sanki belə bir sxem üzrə aparılır. Əgər hipotezanın əsas fərziyyəsi həqiqətdirsə, onda gerçəklikdəki konkret hadisələrin öyrənilməsi də asanlaşır. Əgər bu hadisə müşahidə, eksperiment, yaxud praktiki fəaliyyət prosesində aşkar olunubsa, onda hipoteza təsdiq olunacaqdır, lakin elə hipotezalar vardır ki, onları yoxlamaq qeyri-mümkündür, çünki cəmiyyət belə texniki vasitələrə malik deyildir. Hər bir hipoteza faktlara uyğun gəlməklə, mürəkkəb hadisələr arasındakı sadə qanunauyğunluqları aşkara çıxarır, hadisə və prosesləri vəhdətdə götürməklə, yeni hadisələrin varlığını da özündə ifadə edir. Materiyanın atomistik quruluşu haqqındakı hipotezi buna nümunə gətirmək olar. Atomistlərdən Demokrit, Epikür, L.Karr və başqaları bu hipotezin yaradılmasında atomların hərəkətini havada tozluqların hərəkəti ilə müqayisə edərək, nəticə çıxarırdılar ki, havada tozlar görünməz, hissedilməz olduğu kimi, boş fəzada da atomların hərəkətini hissələrin vasitəsilə qavramaq mümkün deyildir. Yeni dövrdə

də yaradılan atomistik hipotez makromirlə (səma cisimləri aləmi), mikromir (molekul və atomlar aləmi) arasındakı analogiyaya əsaslanır.

Hipotezlərin yaranmasının zəruriliyi elmlərin özlərinin inkişafından irəli gəlir. Hipoteza hərəkətin məlumdan naməlum inkişaf formasıdır. Təbiətşünaslıq və tarix elmlərində hipotezlərdən geniş istifadə olunur. Bütün elmi biliklərin əsasını təşkil edən böyük elmi kəşflər bir çox hallarda əvvəlcədən hipotezlər kimi meydana çıxır. Bunlardan biri də K.Marks tərəfindən işlənmiş təbii-tarixi proseslərin inkişafına dialektik baxışın yaranmasıdır. K.Marksın «Kapital»ından sonra artıq tarixi proseslərin materialistcəsinə anlayışı hipoteza olmaqdan çıxaraq, sübut olunmuş elmi nəzəriyyəyə çevrilir.

Müasir dövrün özündə də hipotik həllini tələb edən problemlər çoxdur. Kvant mexanikasının şərhində hazırda bir-birilə rəqabət aparan üç hipotik şərhin adını çəkmək olar:

1. D.İ.Bloxinsev kvantların uyğunluğu, ahəngdarlığı nəzəriyyəsini;

2. V.A.Fok kvant vəziyyətinin olmasını;

3. Y.P.Tarleski isə hissəciklərdə impuls və koordinatların eyni vaxtda mövcudluğu imkanının olmasını qəbul edir. Bunlar eyni problemin həlli yolunda mühüm rol oynayır, alternativ hipotezlərin mövcudluğu məsələsinin bütün mümkün variantlarını aradan qaldırır və ola bilər ki, dolayısı yolla həqiqi nəticəyə gətirib çıxarsın

Beləliklə, hipotezlərdə yekun biliyini o vaxt həqiqi hesab etmək olar ki, hipotez tədqiq olunan hadisəni izah edən bir sıra fərziyyələrin olmadığı yerdə qurulur. Digər tərəfdən, hipotezin yoxlanması prosesində bütün yalan (həqiqi) fərziyyələr təkzib olunur, yaxud təsdiq olunur, belə halda həqiqi biliyi özündə ifadə edən fərziyyə əsas kimi götürülür. Hipotezlərin hüquqi sahədə də işlənməsi və yoxlanılmasının vacib idraki əhəmiyyəti vardır. Hüquqşünaslar üçün variantların qurulması və sübutunun ümumi məntiqinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Sual 3. Hipotezin növləri

Hipotezlər məntiqi strukturuna görə eyni olsa da, öz məzmununa və funksiyalarına görə bir-birindən fərqlənir. Hipotezləri müəyyən əsasa görə də, yəni

tədqiq olunan obyektin mürəkkəbliyinə və həqiqilik dərəcəsinə görə də fərqləndirmək olar. Tədqiq olunan obyektin

- mürəkkəbliyinə görə:

1. ümumi;
2. xüsusi;

- həqiqilik dərəcəsinə görə:

1. elmi;
2. iş hipotezi vardır.

Ümumi hipotez bütövlükdə hadisə, yaxud hadisələr qrupunun səbəbini izah edən hipotezin növlərindəndir. Burada təbii və ictimai hadisələrin qanunauyğunluqları haqqında qabaqcadan fərziyyələr yürüdülmür, nəticədə qanun kəşf edilir. M.V.Lomonosovun cisimlərin atomistik quruluşu, O.Şmidtin, V.Fesenkovun səma cisimlərinin mənşəyi haqqındakı fikirləri ümumi hipotezlərə aiddir.

Xüsusi hipotez tədqiq olunan hadisə və təzahürün hər hansı ayrıca tərəfini, xassəsini izah edən hipotezin növ müxtəlifliklərindəndir. Belə də demək olar ki, xüsusi hipotezlərdən fərqi hadisələrin və konkret faktların təhlilində istifadə olunur, onların xassələri və mənşəyi haqqında əsaslandırılmış fərziyyələrdir. Xüsusi hipotezlərdən təbiətşünaslıq və ictimai-tarixi elmlərdə geniş istifadə olunur. Məsələn, arxeoloq qazıntı zamanı tapdığı qədim əşyaların, maddi-mədəniyyət abidələrinin yaranması, hansı tayfaya, xalqa, dövrə mənsub olması haqqında hipotez irəli sürür. Tarixçisiə konkret tarixi hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi, yaxud ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında müxtəlif fərziyyələr yürüdüür.

Məhkəmə istintaqında cinayət işi haqqında ümumi fərziyyələr irəli sürülür, sonra isə cinayətin ayrı-ayrı məqamları, tərəfləri (məsələn, cinayətkarın binaya girməsi yolları haqqında) barədə müxtəlif fikirlər yürüdülmür ki, bunun özü xüsusi hipotezlərə aiddir. Məhkəmə-istintaq praktikasında ayrıca faktlar, ayrı-ayrı adamların hərəkətləri haqqında çıxarılan nəticələr xüsusi hipotezləri bildirir.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, hipotezlərin ümumi və xüsusiyyə bölgüsünün əhəmiyyəti ondadır ki, bunların birini digəri ilə necə əlaqələndiririk. Lakin bu

bölgü mütləq deyildir, çünki bir hipotez digər hipotezə münasibətdə ümumi ola bilər. Məsələn, cinayəti bütövlükdə izah edən ümumi hipotez konkret cəmiyyətdə cinayətkarlığın bütün səbəblərini izah edən hipotezlə müqayisədə xüsusi olacaqdır.

Elmdə və praktikada ümumi və xüsusi hipotezlərlə yanaşı, elmi və iş hipotezlərindən də geniş istifadə olunur ki, bunlar da bir-birindən fərqlənir. Elmi hipotez dedikdə, hər şeydən əvvəl, təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarını izah edən fərziyyələr başa düşürük. Elmi hipotezlər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. bu hipotez tədqiq olunan prosesin, hadisənin vahid analoqu olmalıdır;
2. hipotez tədqiq olunan hadisə ilə əlaqəli olan şəraitin əksər çoxluğu haqqında izahat verməlidir;
3. elmi hipotez onun yaranması əsasında aşkar olunmayan yeni hadisələrin gələcəyindən xəbər verməlidir.

İş hipotezi isə hipotezlərin qurulmasında istifadə olunan müvəqqəti fərziyyələr, yaxud ehtimali fikirlərdir. Bir çox məntiq kitablarında «iş hipotezi» anlayışına çox səthi yanaşılır, ona tədqiqatın ilkin mərhələlərində irəli sürülən və istifadə olunan fərziyyələr kimi münasibət bəslənilir və qeyd olunur ki, iş hipotezi tədqiq olunan hadisələrin həqiqi səbəblərini aşkara çıxartmaq məsələsini bilavasitə öz qarşısına qoymur, ancaq müəyyən sistem daxilində müşahidə olunan nəticələri qruplaşdırır və hadisələrin təsvirini verir.

«İş hipotezi» anlayışına sadəcə ehtimali fikir kimi yanaşdıqda, onun məzmunu açılmaz. Bir çox ölkə məntiqçiləri də belə hesab edirlər ki, iş hipotezi real gerçəkliyi izah və inikas etdirmir, o, süni xarakter daşıyır, ancaq şərti tətbiq olunan fərziyyələrdir, gec-tez öz yerini hadisələrin obyektiv qanunauyğunluğunu mürəkkəbliyi ilə əks etdirən izahat üsuluna verəcəkdir.

İş hipotezinə bu cür baxış, bu cür yanaşma üsulu səthi və əsassızdır, ona görə ki, bu hipotez tədqiq olunan hadisələrin müəyyən xassə və tərəflərini, onların qanunauyğunluqlarını aşkara çıxartmaqda mahiyyətcə digərlərindən fərqlənmir, o da digərləri kimi inkişaf edir, yalan olanları isə istisna olunur.

Yeni biliyin formalaşması – mürəkkəb idraki prosesdir, hipotez isə bu prosesin mühüm, zəruri halqalarından biridir, başqa sözlə desək, yeni biliyin inkişaf formasıdır. Elmi-tədqiqat işlərində ilkin fərziyyələr iki cür rol oynayır, iki cür funksiyanı həyata keçirir.

Birincisi, hipotezlər problemin mahiyyətinə keyfiyyətə ehtimali cavab vermək formasında çıxış edir, yəni öyrənilən faktların izahının tədqiqatçı tərəfindən vahid bir proses kimi nəzərdən keçirilməsidir.

İkincisi, ilkin gələn fərziyyələr iş hipotezi kimi çıxış edir. Bu adın özü onun yerinə yetirdiyi iş funksiyasını gözəl əks etdirir. Bu hipotez problemin mahiyyətinə artıq tapılmış cavab kimi yox, bilərəkdən müvəqqəti bir neçə mümkün fərziyyələrdən biri kimi irəli sürülür. İş hipotezi tədqiqatda xaotiklikdən qaçmağa və verilmiş problem haqqında toplanmış informasiyalar verməyə imkan yaradır, tədqiqatçıya müəyyən istiqamət verir.

İş hipotezlərindən istifadə olunması təbii-elmi eksperimentləşdirmə sahələrində geniş yayılmışdır. Bunun ən parlaq nümunəsi akademik İ.P.Pavlovun iş metodudur. Onun tələbələrindən olan akademik P.K.Anoxinin dediyi kimi, onun bir dəqiqə də olsun işsiz qalmaması adamı heyrətə gətirirdi. Alpinist bir dayaq nöqtəsini itirdikdə, onu digəri ilə əvəz etdiyi kimi, bir iş hipotezini həll etdikdə, o dəqiqə onun yerində faktlara daha çox uyğun gələn yeni hipotez yaratmağa cəhd edirdi. Lakin onun üçün iş hipotezi bir mərhələ idi, bunun vasitəsilə o, tədqiqatın daha yüksək mərhələsinə qalxaraq, onu heç vaxt ehkama çevirmirdi. Bəzən o, gərgin fikirləşərək, elə sürətlə hipotezi dəyişirdi ki, ona çatmaq çətin olurdu.

Bununla belə, iş hipotezi ilə problemin mahiyyətinə ehtimali cavab arasında kəskin sərhəd çəkmək olmaz. Ona görə ki, problemin mahiyyətini izah etməyin vahid tətbiq edilən üsullarından biri hipotezlərdir. Məsələn, DJ.K.Maksvell elektrisdə korpuskulaların (hissəciklərin) olması haqqındakı hipotezi müvəqqəti hesab edirdi və son nəticədə bu hipotezdən uzaqlaşacaqlarını qeyd edirdi. M.Plank və digər fiziklər isə, enerjinin kvantları haqqındakı əsas fikirləri iş hipotezi kimi qiymətləndirirdilər. Son nəticədə hər iki hipotez həqiqi bilik kimi təsdiq olunur, həqiqi elmi nəzəriyyəyə çevrilir.

Məhkəmə-istintaq praktikasında ayrı-ayrı faktların, yaxud şəraitlərin məcmusunun izahında tez-tez bir sıra hipotezlər irəli sürülür ki, bunlar bu faktları müxtəlif cür izah edirdilər. Belə hipotezlərdən biri də versiyalardır. Hüquqşünaslıqda bu variantlarla cinayət işinin növü, baş verməsi vaxtı, şəraiti, məqsədi, motivləri, cinayətkarın günahı və cinayətin hansı üsullarla baş verməsi araşdırılır. Məhkəmə istintaqında variant – əlahiddə cinayət hallarının, yaxud da cinayət hadisəsinin mənşəyini və xassəsini izah edən mümkün olan hipotezlərdən biridir.

Məhkəmə tədqiqatında versiyalar hipotez adlanır. Lakin «versiya» spesifik hüquqi termin deyil, idrakın digər sahələrində də bundan istifadə olunur. Versiyaların məntiqi strukturu hipotezlərlə eynidir, ondan fərqlənmir. Bununla yanaşı, versiya və elmi hipotezlər arasında müəyyən fərqlər vardır ki, bu sahədə qısaca izahat verməyi vacib hesab edirik.

1. Elmi hipotezin predmeti təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarıdır. Hipotezlər əhəmiyyətli hadisə və təzahürləri izah etmək üçün yaradılır və uzun müşahidə nəticəsində sübut olunur. Versiyanın predmeti isə ayrı-ayrı faktlar və hadisələrdir. Versiyaların qurulmasında bu və ya digər qanunauyğunluğu kəşf etmək məqsədi güdülür. Versiyanın idrakı məsələsi ayrıca, təkrarolunmayan fərdi faktlar və hadisələrdir. Versiyalar məhdud müşahidələr dairəsində sübut olunur.

2. Elmi hipotezlər uzun dövr mövcud olur, yenidən işlənir, bəzən də on illərlə davam edir. Versiyalar isə nisbətən qısa vaxt ərzində irəli sürülür və yoxlanılır.

3. Hər hansı bir hadisəni izah edən elmi hipotez bir dəfə, yaxud bir neçə dəfə irəli sürülə bilər. Məhkəmə-istintaq tədqiqatlarında isə çoxlu versiyalar olur. Hər bir cinayət işi, hər bir ayrıca şərait üçün bir neçə versiya irəli sürülür, burada hər hansı bir versiyanın irəli sürülməsi və əsaslandırılması ilə kifayətlənmək olmaz.

4. Elmi hipotezlərin sübutunda məntiqi qayda və qanunlardan istifadə olunursa, məhkəmə-istintaq tədqiqatlarında irəli sürülən və əsaslandırılan versiyalarda məntiqi və hüquqi qanunlar əsas götürülür.

Biz burada məzmununa görə təsviri və izahedici hipotezləri də bir-birindən fərqləndirməyi zəruri hesab edirik. Təsviri hipotez bu və digər hadisənin, yaxud əlaqələrin mövcudluğu haqqındakı fərziyyələri özündə ifadə edir. Məsələn, tədqiq olunan müddətdə müəyyən regionda ictimai-təhlükəli cinayət işlərinin inkişafı haqqındakı fərziyyələr təsviri hipotezlərə aiddir (müəyyən bölgələrdə doğulan körpələrin sayının ilbəil artması, yaxud azalması haqqındakı fərziyyələri də buna misal gətirmək olar).

İzahedicilik hipotezində isə tədqiq olunan obyektə səbəb-nəticə əlaqələri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Məsələn, müəyyən regionda əhalinin əmlak bölgüsündə fərqlərin dərinləşməsində tamahkarlıq cinayətlərinin artmasının qarşılıqlı əlaqəsi haqqındakı fərziyyələri, spirtli içkilər sahəsində dövlət siyasətinin dəyişməsi, gizli alkoqol məhsullarının hazırlanması ilə bağlı olan cinayət işlərinin artması haqqındakı fərziyyələr izahedicilik hipotezinə daxildir.

Nəzəriyyə və praktikada hipotezlərdən istifadə olunmasının idraki əhəmiyyəti daha çoxdur. Hipotez elmi biliklərin inkişafı forması olduğundan, onu təfəkkürün formalarına müncər etmək olmaz, bunların hamısını hipotez öz tərkibinə daxil edir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hipoteza bilavasitə hadisələrlə müşahidə etdiyimiz biliklərdən onların daxili inkişaf qanunlarının öyrənilməsinə doğru gedən biliyin ilkin mərhələsidir.

Hər bir hipoteza donuq və dəyişməz fərziyyə deyildir, o, həmişə nəzəriyyə ilə əlaqədardır. Nəzəriyyə ilə üzvi vəhdətdə olan hipoteza gec-tez nəzəriyyəyə çevrilir, yaxud nəzəriyyənin tərkib hissəsini təşkil edir. Həqiqi hipoteza məlum şəraitdə səhih biliklərə çevrilir. Cisimlərin atom quruluşu haqqındakı təlim iki min il yarım ərzində hipoteza olaraq qalırdı, indi isə o, artıq həqiqi biliklərə çevrilmişdir. Deməli, hipoteza bütün dövrlərdə biliyin inkişaf forması olmuşdur.